

نقش روزنامه وقایع اتفاقیه در انتقال آموزه‌های جدید سیاسی به جامعه ایران

عبدالمهدی رجائی

روزنامه وقایع اتفاقیه اگر در روزگار خود قدر و منزلتی نداشت امروز یکی از نفیس‌ترین و گرانبهارترین آثار است که در پرتو درایت و کفایت امیرکبیر برای ما باقی مانده است.

مقدمه روزنامه وقایع اتفاقیه، چاپ کتابخانه ملی سال ۱۳۷۳

داخلی به خوبی می‌دانستند که در چه شرایط و تحت چه نظامی کار می‌کنند و ناگزیر باید قوانین و قواعدی را برای خویش مقرر کنند. همین روحیه، نویسندگان روزنامه وقایع اتفاقیه را وامی‌داشت تا اندیشه‌های روشنگر خود را در گزارش‌ها و اخبار روزنامه خصوصاً در بخش اخبار خارجی به مردم منتقل کنند. این اخبار خارجی تصویرهایی زنده و

از همان آغاز، روزنامه‌نگاری در ایران با هدف روشنگری و انتقال مفاهیم جدید متولد شد. از اندیشه‌های میرزا صالح شیرازی که بگذریم، همان نخستین مقاله وقایع اتفاقیه، «تربیت اهل ایران و استحضر و آگاهی آنها از امورات داخله و وقایع خارجه»^۱ را به عنوان اساسنامه خود ذکر می‌کند اما همواره این نکته را باید در نظر داشت که گردانندگان روزنامه‌های

نام امیرکبیر با نهادها و مؤسساتی که او بنیان نهاد عجين شده است. یکی از این نهادها روزنامه وقایع اتفاقیه است. نگارنده در این مقاله می‌کوشد نشان دهد این نهاد نیز چون دیگر بنیان‌های خاص امیرکبیر بسیار مترقی و از زمان خویش جلوتر بوده است و حتی بعد از عزل امیر نیز که در چهل و دومین شماره خبر آن درج شده این پیشتازی همچنان ادامه داشت.

جاندار از غرب و نظام سیاسی - اجتماعی آن ارائه می‌دهد که این مقاله به بررسی و دسته‌بندی آنها می‌پردازد.

این نکته نیز گفتنی است که پژوهشگران تاریخ معاصر ایران کمتر روزنامه‌های داخلی پیش از مشروطه را به عنوان یکی از منابع نشر اندیشه‌های جدید می‌دانند و در بررسی ریشه‌های فکری ایرانیان به آن رجوع می‌کنند. شاید دلیل این غفلت آن باشد که هنوز این روزنامه‌ها به‌طور جدی مورد توجه قرار نگرفته‌اند.

در این مقاله خواهیم کوشید تا نشان دهیم چگونه روزنامه و وقایع اتفاقیه در همان دهه نخست حکومت ناصرالدین شاه با زبانی صریح و ساده به شرح و بررسی نظام‌های اجتماعی - سیاسی مغرب‌زمین پرداخته و خوانندگان خود را با آن نظام‌ها آشنا می‌کند.

حقوق فردی

بی‌گمان پایه نظام‌های سیاسی - اجتماعی غرب بر این اصل بنا شده است که حقوق فردی هرکس محترم است و این اصل وقتی پررنگ‌تر می‌شود که قوانین ضدحقوق فردی ریشه در اعتقادات داشته باشد و به وسیله افراد خاصی صادر شده باشد. حتماً برای خواننده روزنامه وقایع اتفاقیه اعجاب برانگیز است که در آن روزنامه درباره کشور فرانسه می‌خواند:

در این مملکت [فرانسه] کشیشان می‌خواهند حکم صادر نمایند که در روز یکشنبه چون‌که روز عبادت اهل عیسویت در آن روز هیچ‌کس به شغل نپردازد... اکثر مردم این قرار را پسند نکرده بودند به جهت این‌که طالب آزادی بودند می‌گویند که اختیار مردم نباید در دست خودشان باشد.^۲

حقوق اصناف

اصناف نیز در ایران دارای تشکیلاتی بودند، بنابراین برای خواننده چنان عجیب نبوده که بداند:

از اصول قدیمی اهل لندن است که رئیس اصناف از جانب اصناف منتخب و تعیین می‌گردد و هر ساله رئیس به صلاح‌دید

اصناف تجدید می‌شود.^۲

آن‌چه برای خواننده روزنامه، جذابیت دارد اقداماتی است که اعضای هرصنف برای حفظ حقوق صنفی خود انجام می‌دادند که در موارد بسیار، نوعی اعتراض به حکم دولت بود. آن‌چه به عنوان مثال در اینجا ذکر می‌شود اعتصاب کالسکه‌داران انگلستان است که در اعتراض به حکم دولت برای کاهش کرایه صورت گرفت:

در این روزها دیوانیان قراری گذاشته بودند که اجرت کالسکه‌ها را کمتر نمایند، صاحبان این کالسکه‌ها بر این معنی راضی نشده، با هم اتفاق کرده یک‌روز در میان خود قهقار نمودند و هیچ کالسکه بیرون نیاوردند.^۳

این اخبار می‌توانست اصناف ایران را به اعتراض در برابر زورگویی‌های دولت تحریک کند. اصناف که مالیات‌دهندگان به دولت هستند، حق خود می‌دانند که در امر هزینه‌کردن مالیات‌هایشان از دولت بازخواست کنند و مهم‌تر از آن نظر نویسنده روزنامه است که اعلام می‌کند مردم آنجا دارای «حق سؤال و گفت‌وگو» با دولت خود هستند.

نظر به قانون آن دولت که در امور دولتی از طرف ملت نیز باید ملاحظه و دقت بشود و حق سؤال و گفت‌وگو دارند در این اوقات بعضی اصناف به مجلس وکلای ملت آمده و سؤال کرده‌اند که دولت انگلیس در این میان با هیچ دولتی محاربه ندارد و در فرنگستان صلح شده... در این صورت ساختن این همه کشتی بدون لزوم و صرف این قدر نتخواه چه معنی دارد.^۴

می‌توان تصور کرد در جامعه‌ای که تمام حقوق در اختیار دولت و تمام تکالیف برعهده ملت، انعکاس این خبر - حتی در حوزه‌ای محدود - چه اثری می‌توانست داشته باشد.

نظام جمهوری و نقش رئیس‌جمهور در زمان انتشار روزنامه وقایع اتفاقیه

اگرچه اکثر کشورهای متمدن، نظام مشروطه سلطنتی داشتند اما چند کشور مثل فرانسه و آمریکا دارای نظام جمهوری بودند. روزنامه درباره جمهوری در آمریکا چنین می‌گوید:

چون‌که ایام معین به جهت مأمورکردن یکی از اهل این دولت به لقب پرزیدنت (Perzident) که تا مدت چهارسال بزرگ دولت جمهوری باشد نزدیک است مردم در بلوکات جمع می‌شوند و سعی و کوشش می‌کنند که کسی که پسند خودشان باشد تا این مدت، بزرگ دولت نمایند.^۵

روزنامه در این باره با ذکر این خبر است که در آن روزها در فرانسه و آمریکا و سایر کشورهای متمدن، نظام مشروطه سلطنتی داشتند اما چند کشور مثل فرانسه و آمریکا دارای نظام جمهوری بودند. روزنامه درباره جمهوری در آمریکا چنین می‌گوید: چون‌که ایام معین به جهت مأمورکردن یکی از اهل این دولت به لقب پرزیدنت (Perzident) که تا مدت چهارسال بزرگ دولت جمهوری باشد نزدیک است مردم در بلوکات جمع می‌شوند و سعی و کوشش می‌کنند که کسی که پسند خودشان باشد تا این مدت، بزرگ دولت نمایند.^۵

این خبر به همراه توضیح پس از آن راجع به کشور آمریکا که «دولتی نیست در روی زمین که مثل این دولت در اندک مدت آنقدر ترقی کرده باشد»^۶ می‌تواند در ذهن خواننده ایرانی نوعی ارتباط بین نظام جمهوری و ترقی کشور ایجاد کند. درباره مردم با توجه به عملکرد او، در روزنامه وقایع اتفاقیه می‌خوانیم:

لویی ناپلیان رئیس دولت فرانسه گزارش آن دولت را به خلق رجوع کرده بود که معلوم نماید که رأی خلق در باب دولت

رافی چه باشد موافق قاعده خودشان از هریک از رعایای فرانسه که حسب القاعده باید در این مسیانه دخل و تصرف داشته باشند سؤال کرده بود وقتی که عدد این اشخاص را جمع کرده بودند معلوم شد که اشخاصی که خواهان لویی ناپلیان و راضی به ریاست او بودند بیشتر از چهارده کرور خلق بودند و آنها که او را نمیخواستند دو کرور نمی شدند از آن سبب لویی ناپلیان بسیار خوب در ریاست خود مسلط و مستقل است.^۸

انتخاب شهردار

با توجه به این که شهردار اختیارات وسیعی در اداره شهر دارد، انسان متمدن به عنوان شهروند خود را محق می داند که در انتخاب و انتصاب او دخالت داشته باشد. درباره انتخاب شهردار، تقریباً هر سال خبری از شهرهای بزرگ مثل لندن در روزنامه دیده می شود:

در شهر لندن از قدیم قاعده دارند که مالیات و اخراجات خود شهر در دست حاکم و چند نفر از اعیان است و جمع و خرج این مالیات دخیل به دیوان ندارد... و حاکم شهر از خود مردم شهر که از صنف تجار و کسبه اند به رضای اهل شهر هرسال برقرار می شود.^۹

باید در نظر داشت در جامعه ای که یکی از شاهزادگان یا درباریان به شکل انتصابی و با زورگویی تمام بر مردم شهر حکم می راند، این قاعده قدیمی چقدر برای مردم تازگی و جذابیت دارد.

حقوق افراد در رابطه با پادشاه و دربار در کشوری که روزنامه وقایع اتفاقیه منتشر می شود، پادشاه مرکز تمام قدرت ها و اختیارات است و رابطه او که «ظل الله» است با مردم «رعیت» خوانده می شوند بسیار حساس و قاعده مند می باشد و مبتنی بر مجرای است که یک سوی آن حق ها و سوی دیگر آن تکلیف ها قرار دارد. اما تصویرهایی که روزنامه وقایع اتفاقیه از دنیای متمدن آن روز ارائه می دهد به گونه ای دیگر است. به عنوان مثال در

خبری می نویسد: ولیعهد انگلستان با دوستانش وارد باغی می شوند، صاحب باغ مطلع شده ادعای خسارت می کند، وقتی ولیعهد را به او نشان می دهند می گوید «هرکه می خواهد باشد آن چه قانون و قرارداد دولت است باید بدهد»^{۱۰} و سرانجام موفق می شود خسارت خود را از آنها بگیرد. جالب تر از آن واکنش پادشاه است که ماجرا را از زبان ولیعهد می شنود.

اعلیحضرت تحسین عمل صاحب مزرعه را کرده و فرمایش می نماید که اگر او در تحصیل جریمه حق خودش قیام نکرده بود بر من لازم بود که حقوق او را بگیرم و به او برسانم.^{۱۱}

وقایع اتفاقیه در شرایطی که تنها روزنامه کشور است، خبر می دهد که «در انگلستان و ایرلند پانصد روزنامه، در آمریکا دوهزار روزنامه، در روسیه پنجاه روزنامه و... چاپ می شود»^{۱۲} درباره روزنامه تایمز لندن خبر می دهد که «روزی چهل هزار نسخه از این روزنامه بیرون می فرستند»^{۱۳} همچنین از جهت مالکیت و وابستگی این روزنامه ها به دولت توضیح می دهد:

این روزنامه ها... بعضی از آنها رسمی است که عبارت از دولتی باشد و در آنها بی اذن دولت و چیزی که منافی امر دولتی باشد زده نمی شود و بعضی به اختیار خلق است که هرکس بخواهد کارخانه روزنامه به راه می اندازد و روزنامه

■ از همان آغاز، روزنامه نگاری در ایران با هدف روشنگری و انتقال مفاهیم جدید متولد شد.

■ پژوهشگران تاریخ معاصر ایران کمتر روزنامه های داخلی پیش از مشروطه را به عنوان یکی از منابع نشر اندیشه های جدید می دانند و در بررسی ریشه های فکری ایرانیان به آن رجوع می کنند. شاید دلیل این غفلت آن باشد که هنوز این روزنامه ها به طور جدی مورد توجه قرار نگرفته اند.

می زند و می فروشد.^{۱۵}

جالب تر از آن گزارش مبسوطی درباره وضع روزنامه های فرانسه است و این که برای مجازات تخلف روزنامه ها اولاً در عدالتخانه محاکمه شده و ثانیاً به تناسب جرمشان تنها به حبس، جریمه و تنبیه محکوم شده اند:

در ولایت فرانسه مانند ولایت انگلیس و اکثر ولایات فرنگستان قانون آزادی است و روزنامه نویسان آنچه دلشان می خواهد در روزنامه می نویسند مگر چیزی که ضرر به دولت داشته باشد اما در این روزها بعضی از روزنامه نویسان که طالب فساد و برهم خوردگی دولت بودند زیاد

در جای دیگر آمده است پادشاه انگلستان از نمایشگاهی دیدن می کند و قرار شد به زبان آن روز آنجا را قرق کنند اما:

اهل انگلیس از بزرگ و کوچک و خاص و عام از این قرارداد بدشان آمد و گفته بودند مگر پادشاه از ما... خاطر جمعی ندارد... امانای دولت که این مرحله را فهمیدند قرار گذاشتند که کل خلق در تشریف آوردن پادشاه در آنجا حاضر باشند.^{۱۴}

مطبوعات و نقش آنها

نقش مطبوعات در روند تکاملی جامعه برکسی پوشیده نیست. روزنامه

از قانون خودشان بیرون رفته‌اند آنها را به عدالتخانه کشیده‌اند و تقصیرشان را ثابت کرده‌اند بعضی را حبس و برخی را جریمه و تنبیه نموده‌اند. موافق تقصیرشان.^{۱۶}

گفتنی است بسیاری از اخباری که از جهان آن روز در روزنامه وقایع اتفاقیه به چاپ می‌رسید، به نقل از روزنامه کشورهای مذکور با ذکر نام روزنامه می‌آمد که این خود، نشان‌دهنده نقش روزنامه‌ها در اطلاع‌رسانی و جهت‌دهی تحولات کشورشان بود و بدین ترتیب اهمیت روزنامه را به خواننده ایرانی گوشزد می‌کرد.

پارلمان و نقش آن

شاید یکی از بزرگترین تجلی‌گاه‌های مردم‌سالاری در جهان، پارلمان یا مجلس باشد؛ جایی که چکیده مردم در آن گرد هم می‌آیند تا راجع به مسائل کوچک و بزرگ جامعه تصمیم بگیرند. روزنامه

وقایع اتفاقیه در زمانی که تصور چنین نظامی حتی برای خواص جامعه‌مان نیز بعید می‌نمود به شرح و توصیف آن می‌پردازد و در لابه‌لای اخبار خود تصاویر

فراوانی از یک نظام مردم‌سالار منعکس می‌کند. مثلاً درباره نظام دو مجلسی می‌گوید:

به قانون معلومه فرنگستان در پای تخت و مقرر حکومت هر دولتی مجلسی از طرف دولت از خوانین و مجلسی از جانب ملت از وکلای رعایا انعقاد می‌یابد.^{۱۷}

سپس درباره نحوه انتخاب مجلس دوم می‌گوید:

... دولت در تعیین و انتخاب اعضای مجلس ملت مطلقاً مداخله نمی‌کند بلکه به قرار و رأی عموم ملت از هر شهر و مملکتی وکیل انتخاب کرده به پایتخت می‌فرستد.^{۱۸}

بعد از آن درباره نقش این دو مجلس در تصمیم‌گیری و صدور قوانین توضیح

می‌دهد که:

کافه قوانین و نظامات و سایر مهمات اول در مجلس مبعوثان ملت سه دفعه مذاکره و مطالعه شده و با اکثریت آرا قرارگیر گردیده بعد از آن به مجلس خوانین دولتی حواله شده و در آنجا نیز سه دفعه مذاکره و مطالعه می‌شود اگر اکثریت آرا به عمل آمد آن امر مجری می‌شود و لافلا.^{۱۹}

وکلاهی رعایا در خصوص بعضی از امورات دولتی در میان آنها بحث سخت شده و چون که در این گفت‌وگوها معلوم شد که وزراء دیگر توه‌گذران امورات دولتی را ندارند خودشان به پادشاه عرض کردند که حکم بفرمایند که آنها معزول و کسان دیگر به جای آنها برقرار باشند.^{۲۱}

که در این خبر، می‌توان آن راه، نوعی

استیضاح خواند. البته وزیرانی که با این شرایط به کار می‌پردازند «در کار خود

در خبر دیگری درباره نقش پادشاه در روند تصمیم‌گیری به سؤال احتمالی

خوانندگان خود پاسخ می‌دهد که:

قانون آن ولایت [انگلستان] این است که آنچه در مشورتخانه وکلای رعایا بگذرد بعد از آن، باید به مشورتخانه خوانین برود و در آنجا هم مجری شده بعد از آن به نظر پادشاه رسیده او هم دستخط بگذارد که حکم باشد.^{۲۰}

جلوه دیگری از نظام مردم‌سالاری غرب را در نقش دو مجلس در تعیین و ابقای وزیران می‌توان دریافت: بعد از جمع شدن مشورتخانه خوانین و

استقلال تمام داشتند و به‌طوری رفتار می‌کردند که موجب رضامندی اکثر خلق بود.^{۲۲} اما نمایندگان مجلس نیز انسان‌هایی آگاه و مطلع بودند، در خبری آمده است اداره هند قرار است از دست کمپانی خارج شده به دولت انگلستان سپرده شود و...

از آن جهت در انگلیس این اوقات گفت‌وگوی زیاد در خصوص هند دارند و کتاب و سیاح و تاریخ و غیره که مناسبت به ولایت هندوستان داشته باشد زیاد

■ روزنامه وقایع اتفاقیه در همان دهه نخست حکومت ناصرالدین شاه با زبانی صریح و ساده به شرح و بررسی نظام‌های اجتماعی - سیاسی مغرب‌زمین پرداخته و خوانندگان خود را با آن نظام‌ها آشنا می‌کند.

پارلمان و سیاست خارجی سیاست خارجی یکی از نقاط حساس برای هر کشوری است؛ به همین سبب در جوامع دیکتاتوری شخص اول، خود، زمام سیاست خارجی را به دست می‌گیرد اما در روزنامه وقایع اتفاقیه بارها اخباری ذکر شده که در آن مجلس خط مشی سیاست خارجی را به دست گرفته و یا سیاست خارجی دولت خود را به نقد کشیده و از دولت توضیح خواسته است مثلاً مجلس انگلستان در مورد چگونگی اداره هندوستان چنین نظر می‌دهد: دولت انگلیس نسبت به قوه اهل هندوستان مالیات زیاد از آنها می‌گیرند و ولایت هندوستان بعد از آنکه در تصرف انگلیس در آمده است نسبت به امنیت آن‌طور که باید ترقی کرده باشد، نکرده

مشورتخانه مفصلاً تقریر و خاطر نشان نمود و چهار ساعت ونیم مشغول خواندن دستورالعمل و مکشوف داشتن آن به اهل مشورتخانه بود.^{۲۲} نمایندگان مردم در تصمیم‌گیری‌های اقتصادی، رفاه حال عموم مردم را در مقابل اقدامات قوه مجریه در نظر می‌گیرند. چنین اخباری درباره مجلس کشورهای اروپایی در روزنامه وقایع اتفاقیه، رویای خوشی را برای خوانندگان روزنامه به همراه داشته است: در روزنامه این ولایت نوشته‌اند که در مشورتخانه گفت‌وگوی زیادی شده بود در باب گرانی اجناس... اهل مشورتخانه می‌خواستند قذغن نمایند که اجناس از آن ولایت بیرون برند.^{۲۵}

می‌خوانند خصوصاً اهل مشورتخانه، تا اطلاع تمام از قواعد و قوانین این ولایت به هم برسانند که بعد از بحث و گفت‌وگو و مشورت قراری درست در امورات آنجا بگذارند.^{۲۳}

پارلمان و مسائل اقتصادی ارائه گزارش و آمارهای اقتصادی و تشریح عملکرد بنگاه‌های دولتی برای نمایندگان مردم، یکی از وظایف مهم وزیران است مثلاً وزیر محاسبات باید هر سال گزارش بودجه سال آینده را به مجلس ارائه دهد: وزیر محاسبات ولایت انگلیس دستورالعمل دادوستد مالیات و جمع و خرج سال نو دولت انگلیس را به مشورتخانه آورده و فقره به فقره با اهل

در پایان دو نکته باید یادآوری شود:
 ۱. ارجاعات آمده در این مقاله نمونه‌هایی از ده‌ها نوع همانند بوده است و با توجه به زمانی که این نوشته‌ها به چاپ می‌رسید می‌توان آنها را نخستین منبع‌های الهام فکر سیاسی جدید در ایران به شمار آورد چرا که روزنامه‌های روشنگر خارج از کشور حداقل یک دهه بعد از خاموشی وقایع‌اتفاقیه به میدان آمدند و چنین رسالتی مشغول بود، کسانی چون میرزا ملکم‌خان به کار مترجمی در مدرسه دارالفنون مشغول بودند.

در جای دیگر، مجلس انگلستان راجع به جنگ با چین به دولت خود اخطار می‌دهد که:

جنگ با چین عمل نالایقی است و مبالغی باید صرف این کار بی‌فایده کرد و قطعاً نتایج حسنه ندارد.^{۲۷}

پارلمان و مسائل نظامی

مسائل نظامی نیز جزو حوزه‌هایی است که حکومت‌های مستبد کمتر اجازه می‌دهند قوه مقننه درباره آن ابراز نظر کرده یا اعمال نظارت کند. پس برای خواننده روزنامه عجیب بوده است که بخواند:

■ در زمان انتشار روزنامه وقایع‌اتفاقیه اگرچه اکثر کشورهای متمدن، نظام مشروطه سلطنتی داشتند اما چند کشور مثل فرانسه و آمریکا دارای نظام جمهوری بودند.

■ نام امیرکبیر با نهادها و مؤسساتی که او بنیان نهاد عجیب شده است. یکی از این نهادها روزنامه وقایع‌اتفاقیه است.

دولت فرانسه بنا داشتند که قشون خود را زیاد بکنند در این باب در مشورتخانه بحث و گفت‌وگوی زیاد شد آخر الامر قرار بر این شد که گرفتن این قشون موقوف باشد تا به اقتضای وقت بعد اندیشه نمایند.^{۲۸}

پارلمان و حدود اختیارات

قوه مقننه نماینده ملت است و در تحدید اختیارات دولت حتی می‌تواند بر بودجه اختصاصی رئیس جمهور نیز نظارت کند.

در روزنامه فرانسه در باب مخارج لویی ناپلیان رئیس دولت فرانسه نوشته بودند که وزرا می‌خواستند زیاد بکنند،

۲. زبان روزنامه بسیار ساده و صریح است چرا که در حوزه تیراژ روزنامه نشر می‌یافت اما نوشته‌هایی چون «رسالات سلکم» و «یک کلمه» زبانی به مراتب پیچیده‌تر داشتند و در حوزه‌ای محدودتر منتشر می‌شدند. می‌توان گفت بسیاری از مفاهیمی که در انقلاب مشروطه مطرح شد همچون «عدالتخانه» نخستین بار در روزنامه وقایع‌اتفاقیه به کار رفته بود. بنابراین روزنامه وقایع‌اتفاقیه هم از نظر تأثیر و هم به دلیل قدمت زمانی نسبت به نوشته‌های بعد از خود از اهمیت بیشتری برخوردار است و توجه بیشتری می‌طلبد. □

پی‌نویس‌ها:

۱. روزنامه وقایع‌اتفاقیه، ش ۱، ۵ ربیع‌الثانی ۱۲۶۷، ص ۱.
۲. روزنامه وقایع‌اتفاقیه، ش ۱۸۴، ۱۵ ذیقعد ۱۲۷۰، ص ۱۱۸۹.
۳. همان منبع، ش ۴۱۴، اول جمادی‌الثانی ۱۲۷۵، ص ۲۷۹۵.
۴. همان منبع، ش ۱۴۰، ۲ محرم ۱۲۷۰، ص ۸۷۷.
۵. همان منبع، ش ۴۵، ۱۷ صفر ۱۲۶۸، ص ۲۳۸.
۶. همان منبع، ش ۱۰۲، ۳ ربیع‌الثانی ۱۲۶۹، ص ۶۱۶.
۷. همان‌جا.
۸. همان منبع، ش ۵۵، ۲۸ ربیع‌الثانی ۱۲۶۸، ص ۲۹۸.
۹. همان منبع، ش ۱۷۴، ۴ رمضان ۱۲۷۰، ص ۱۱۲۰.
۱۰. همان منبع، ش ۴۶۸، ۱۵ ذیحجه ۱۲۷۶، ص ۳۰۶۴.
۱۱. همان‌جا.
۱۲. همان منبع، ش ۲۳، ۱۰ رمضان ۱۲۶۷، ص ۱۱۰.
۱۳. همان منبع، ش ۲۵۹، ۸ جمادی‌الاول ۱۲۷۲، ص ۱۶۴۸.
۱۴. همان منبع، ش ۱۲۷، ۲۹ رمضان ۱۲۶۹، ص ۷۸۸.
۱۵. همان منبع، ش ۲۵۹، ۸ جمادی‌الاول ۱۲۷۲، ص ۱۶۴۸.
۱۶. همان منبع، ش ۳۶، ۱۳ ذیحجه ۱۲۶۷، ص ۱۸۷.
۱۷. همان منبع، ش ۲۴۱، ۲۲ ذیحجه ۱۲۷۳، ص ۲۲۵۴.
۱۸. همان‌جا.
۱۹. همان منبع، ش ۴۰۰، ۲۱ صفر ۱۲۷۵، ص ۲۷۰۶.
۲۰. همان منبع، ش ۱۲۴، ۸ رمضان ۱۲۶۹، ص ۷۶۵.
۲۱. همان منبع، ش ۳۳۷، ۳۰ شعبان ۱۲۷۴، ص ۲۵۲۵.
۲۲. همان منبع، ش ۱۳۰، ۲۱ شوال ۱۲۶۹، ص ۸۰۴.
۲۳. همان منبع، ش ۱۳۳، ۱۲ ذیقعد ۱۲۶۹، ص ۸۲۹.
۲۴. همان منبع، ش ۱۲۵، ۱۵ رمضان ۱۲۶۹، ص ۷۷۴.
۲۵. همان منبع، ش ۲۰۹، ۱۳ جمادی‌الاول ۱۲۷۱، ص ۱۳۳۷.
۲۶. همان منبع، ش ۱۳۸، ۱۸ ذیحجه ۱۲۶۹، ص ۸۶۱.
۲۷. همان منبع، ش ۳۲۵، ۲۷ شعبان ۱۲۷۳، ص ۲۱۴۰.
۲۸. همان منبع، ش ۱۱۷، ۱۹ رجب ۱۲۶۹، ص ۷۱۵.
۲۹. همان منبع، ش ۱۰، ۸ جمادی‌الثانی ۱۲۶۹، ص ۴۸.